

Мұхаметқали Аида Аяпбергенқызының «8D02304 – Әдебиеттану» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Бақытжан Момышұлының философиялық прозасындағы интертекст функциясы» тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Философиялық проза адам болмысы, уақыт, таным және рухани-этикалық мәселелерді көркемдік ойлау арқылы пайымдайтын әдеби бағыт ретінде ерекшеленеді. Бақытжан Момышұлының прозасы – ұлттық руханият пен әлемдік интеллектуалдық ойдың тоғысында туған терең философиялық мұра. Қаламгердің туындылары адам болмысының экзистенциалдық қырларын, ар-ождан мен парыз мәселелерін, сондай-ақ ұлттық таным мен жаһандық өркениеттің өзара ықпалдастығын зерделейтін концептуалды жүйе ретінде бағаланады. Бұл шығармаларда тарихи жад, діни-мәдени дискурстар мен әлемдік әдебиет үлгілерімен сұхбатқа түсетін интермәтіндік байланыстар айрықша рөл атқарады.

Жазушы мұрасына жаңа әдіснамалық тұрғыдан назар аудару оның шығармаларындағы философиялық және мәдени құндылықтардың әмбебап сипатын айғақтайды. Осыған орай, философиялық проза мен ондағы интермәтіндік байланыстарды зерттеу ұлттық мәдени кодтардың көркем мәтінде қалай жаңғыратынын түсінуге жол ашады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазіргі қазақ әдебиеттануында көркем мәтіннің көпқабатты құрылымын, астарлы семантикасын және авторлық философиялық концепциясын айқындауда интермәтіндік талдау әдісі іргелі маңызға ие. Әрбір көркем туындының өзіне дейінгі мәдени-әдеби қабаттармен диалогқа түсуі арқылы жаңа мағыналық кеңістік тудыруы бұл ұғымның басты ұстанымын айқындайды. Тәуелсіздік кезеңіндегі прозада адам санасының ішкі қайшылықтарын, тарихи жады мен ұлттық бірегейлікті қайта пайымдау үрдісі күшейіп, ол гиперинтермәтінділікпен және полифониялық баяндаумен сипатталады.

Осы орайда Бақытжан Момышұлының шығармашылығы қазақ прозасындағы философиялық пайым мен көркемдік синтездің бірегей үлгісі ретінде ерекшеленеді. Оның философиялық романдары адам болмысының экзистенциалдық қырларын, ар-ождан мен парыз мәселелерін бейсызықтық, көпқабатты және полидискурстық баяндау жүйесі арқылы ашып, ұлттық әдебиеттегі философиялық ойлаудың жаңа сапалық деңгейін танытады.

Жазушының көркемдік әлемінде халықтық фольклор, исламдық-шығыстық тағылым және әлемдік философия идеялары интермәтіндік деңгейде тоғысады. Мәтіндегі Көк бөрі, Көк таутеке секілді мифологиялық архетиптер автордың дүниетанымдық концепциясын ашудағы негізгі танымдық тетік қызметін атқарады. Сакралды мәтіндер (Құран аяттары, хадистер) мен сопылық дискурстар кейіпкерлердің ішкі моральдық таңдауын

реттейтін бағдар ретінде жұмсалса, әлемдік әдеби-философиялық кеңістікпен (О. Хайям, Данте, Ф. Ницше, Н. Бор, Ф. Коллинз) диалог ғаламдық мәселелерді шешуге бағытталған біртұтас интеллектуалдық кеңістік түзеді.

Б. Момышұлы прозасында интермәтін тек формалды байланыс емес, семантикалық, концептуалдық, көркемдік-эстетикалық, аксиологиялық және рецептивтік қызметтерді бірдей атқаратын маңызды эстетикалық категория. Зерттеу тақырыбының өзектілігі жазушы мұрасын осы интермәтіндік және философиялық-поэтикалық талдау тұрғысынан қайта пайымдау қажеттілігінен туындайды. Бұл зерттеу қазақ әдебиеттануындағы интермәтін теориясының ұлттық әдеби материал негізінде дамытылуына үлес қосады.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Бақытжан Момышұлының философиялық прозасындағы интермәтіндік байланыстар жүйесін кешенді талдау арқылы интермәтіннің семантика тудырушы, концептуалдық, көркемдік-эстетикалық және аксиологиялық қызметін айқындау, сондай-ақ оның ұлттық мәдени жады мен философиялық ойлау жүйесін қалыптастырудағы рөлін ғылыми тұрғыдан негіздеу.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

- философиялық проза ұғымының әдеби-теориялық негіздерін саралап, оның қазақ әдебиетіндегі қалыптасу және даму дәстүрін айқындау; интермәтінділік категориясының шетелдік және отандық әдебиеттанудағы теориялық негіздерін жүйелеп, зерттеудің әдіснамалық бағыттарын нақтылау;

- Бақытжан Момышұлы прозасының жанрлық-стильдік табиғатын айқындап, авторлық поэтиканың интермәтіндік стратегиялармен байланысын көрсету; шығармалардағы мифологиялық архетиптер мен фольклорлық мотивтердің мәтін ішіндегі қызметін талдап, олардың ұлттық мәдени код пен тарихи жадты жаңғыртудағы рөлін негіздеу;

- діни дискурс және сакралды мәтіндер элементтерінің көркем мәтіндегі семантикалық және аксиологиялық жүктемесін айқындау;

- әлемдік әдеби-философиялық мәтіндермен идеялық ықпалдастықтың формаларын анықтап, олардың концептуалдық қызметін талдау;

- интермәтіннің семантика тудырушы, концептуалдық, көркемдік-эстетикалық, аксиологиялық және рецептивтік қызметтерін нақты мәтіндік мысалдар негізінде ашып көрсету.

Зерттеу нысаны. Бақытжан Момышұлының «Жайшылықтағы үш күн» повесі, «Ақсақалдар» («Аксакалы») және «Көпір» («Мост») әңгімелері, «Ұлы бөрінің ұрпақтары» («Сыновья великого волка»), «Көк таутеке аяны» («Явление синего таутеке»), «Уақыт әміршілерінің әпсаналары» («Предания князей времени»), «Көктегі құс ізі» («След птицы в небе»), «Бөрі жүрегі» («Сердце волка»), «Күн перзенттерінің үні» («Голоса детей солнца») философиялық романдары.

Зерттеу жұмысының әдістері. Диссертациялық жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес компаративистік (салыстырмалы-типологиялық), нарратологиялық және құрылымдық-семантикалық талдау, мифопоэтикалық,

философиялық-герменевтикалық, интермәтіндік, сондай-ақ статистикалық және кластерлік талдау әдістері басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негізі. Бақытжан Момышұлының философиялық прозасының қалыптасуы және дамуы, оның жанрлық-стильдік табиғаты, нарративтік құрылымы мен авторлық санасы, мифологиялық архетиптер мен фольклорлық мәтіндердің қызметі, діни-сакралды дискурс пен әлемдік әдеби-философиялық контекстегі интермәтіндік байланыстары жөніндегі отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми мақалалары, зерттеу еңбектері, монографиялары мен докторлық диссертациялары, энциклопедиялар, түсіндірме сөздіктер зерттеу жұмысының теориялық негізін құрады. Әдебиеттегі интермәтінділік пен философиялық проза мәселелері бойынша ғылыми-теориялық парадигмалар жүйеленіп, жинақталды.

Интермәтінділік, диалогизм және көркем мәтінді философиялық талдау (герменевтика) теорияларының іргелі негіздерін қалыптастыруға М.Бахтин, Ю.Кристева, Р.Барт, Ж.Деррида, У. Эко, Х.-Г.Гадамер, М.Фуко, Ж.Женетт, М.Риффатер, В.Изер, И.В.Арнольд, Т.А.Смирнова, А.Н.Безруков, Е.В.Михайлова, Г.Г.Слышкин және т.б. ғалымдар;

Зерттеу жұмысының теориялық арқауын бірнеше іргелі бағыттар құрайды. Атап айтқанда, қазақ әдебиеттануындағы философиялық проза, көркемдік жүйе, психологизм және ұлттық поэтика мәселелері жөніндегі ғылыми тұжырымдар М.Базарбаев, З.Қабдолов, Р.Нұрғали, С.Қасқабасов, Ш.Елеукенов, Б.Майтанов, Ғ.Есім, С.Қирабаев, Р.Мейрамғалиева, А.Б.Темірболат, А.С.Ісімақова, В.М.Мирошников, Л.Я.Гаранин, В.В.Кожин, Г.Пірәлі және т.б. ғалымдардың еңбектерінде негізделді. Ал мифология, архетиптер, символдар және мәдени жады мәселелері туралы құнды пікірлер Р.Барт, Е.М.Мелетинский, А.Ф.Лосев, М.Элиаде, Дж.Фрэзер, О.М.Фрейденберг, Э.Кассирер, К.-Г. Юнг, Ж.Лакан, К.Леви-Стросс, Н.Фрай, Я.Ассман, А.Эрл, П.Рикёр, К.Карут, С.Қондыбай сынды зерттеушілердің тұжырымдарымен сабақтастырылды. Көркем мәтіннің нарративтік құрылымы, авторлық сана және баяндау поэтикасы В.В.Виноградов, А.Н.Соколов, В.Шмид, Х.Уайт, С.Б.Ержанова, Ю.М.Лотман секілді теоретиктердің еңбектеріне сүйене отырып сараланса; қазақ әдебиетіндегі интермәтіндік байланыстар мен діни-сакралды дискурс ерекшеліктері А.Жақсылықов, С.У.Абжалов, Г.Р.Сәулембек, А.С.Адилова, Р.Әбдіқұлова және т.б. еңбектерінде жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, Түркия Республикасы, Гази университетінің Орталық кітапханасы, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының құрамындағы Қолжазба бөлімінің кітап қорлары, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Әл-Фараби кітапханасының материалдары зерттеу жұмысына негіз болды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

- Қазақ әдебиеттану ғылымында алғаш рет Бақытжан Момышұлының шығармашылығы философиялық проза және интермәтінділік концепцияларының өзара байланысы тұрғысынан кешенді түрде зерделенді;
- Жазушы прозасының жанрлық-стильдік табиғаты мен интермәтінділік қырларының теориялық-әдеби негіздері айқындалып, Бахтиннің «диалогизм» ілімі мен қазіргі интермәтіндік теориялар аясында авторлық поэтиканың өзіндік сипаты негізделді;
- Бақытжан Момышұлының «Жайшылықтағы үш күн» повесіндегі, «Көпір» әңгімесіндегі, «Көк таутеке аяны» және «Бөрі жүрегі» философиялық романдарындағы көркемдік әлеміндегі мифологиялық архетиптер мен фольклорлық мәтіндердің интермәтіндік өрісі сараланып, олардың ұлттық дүниетанымды жаңғыртудағы рөлі анықталды;
- Қаламгердің «Уақыт әміршілерінің әпсаналары» және «Күн перзенттерінің үні» романдарындағы діни және мәдени дискурс кеңістігіндегі интермәтіндік байланыстар жүйеленді;
- Автордың әлемдік әдеби-мәдени кеңістікпен және философиялық мәтіндермен интермәтіндік диалогы ашылып, шығарманың идеялық ықпалдастық деңгейлері мен интеллектуалдық тереңдігі сарапталды;
- Бақытжан Момышұлы прозасындағы интермәтіннің семантика тудырушы, концептуалдық, көркемдік-эстетикалық, аксиологиялық және рецептивтік қызметтері айқындалып, мәтін арасындағы байланыстардың жаңа мағыналық қабаттар қалыптастыру ерекшелігі дәлелденді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Философиялық проза жанрындағы интермәтін құбылысы тек поэтикалық тәсіл ретінде емес, семантика тудырушы, концептуалдық, аксиологиялық және рецептивтік тетік ретінде сараланып, әдебиеттану ғылымындағы интермәтін теориясының ұлттық әдеби материал негізінде дамытылуына үлес қосылды. Зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарының «Қазіргі қазақ әдебиеті», «Әдебиет теориясы», «Мәтін поэтикасы», «Интермәтіндік компаративистика және мәтінтану», «Философиялық проза» пәндері бойынша дәріс және практикалық сабақтарға қосымша ғылыми-әдістемелік материал ретінде пайдалануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар.

- Бақытжан Момышұлының философиялық прозасы дәстүрлі сызықтық сюжеттен алшақтап, бейсызықтық, көпқабатты және полидискурстық баяндау жүйесіне құрылған. Жанрлық-стильдік тұрғыдан шығармаларда роман-эссе, естелік, публицистика және философиялық трактат белгілері тоғысып, ұлттық әдебиеттегі философиялық ойлаудың жаңа сапалық деңгейін танытады;
- Жазушы шығармаларындағы Көк бөрі, Көк таутеке секілді мифологиялық архетиптер мен фольклорлық мәтіндер этнографиялық элемент емес, автордың дүниетанымдық концепциясын ашудағы негізгі танымдық тетік қызметін атқарады. Бұл бейнелер ұлттық мәдени жадты

жаңғырта отырып, кейіпкердің рухани ізденісі мен болмыстық таңдауларын айқындайды;

– Сакралды мәтіндер (Құран аяттары, хадистер) мен сопылық дискурстардың өзара ықпалдастығы шығармалардың мағына тудырушы сипатын ашады;

– Әлемдік әдеби-философиялық кеңістікпен диалог идеялық сабақтастық пен интеллектуалдық қабаттардың қалыптасуын қамтамасыз етеді. Мәтін құрылымында шығыс поэзиясы (Омар Хайям, жапон хайкулары), батыс классикасы (Данте, Ницше, т.б.) және қазіргі заманғы ғылыми тұжырымдар (Н. Бор, Ф. Коллинз, т.б.) өзара кірігіп, ғаламдық мәселелерді шешуге бағытталған біртұтас когнитивтік кеңістік түзеді;

– Бақытжан Момышұлы прозасының композициясында уақыт пен кеңістік категориялары дәстүрлі шежірелік немесе хронологиялық жүйеге бағынбайды. Өткен шақтағы естеліктер (аналепсис/ретроспекция), ішкі монологтар, авторлық рефлексия мен диалогтар қатар өріліп, мәтінді экзистенциалдық әрі психологиялық тереңдікпен байытады;

– Интермәтін жазушы прозасында тек формалды байланыс емес, семантикалық, концептуалдық, көркемдік-эстетикалық, аксиологиялық және рецептивтік қызметтерді бірдей атқаратын маңызды эстетикалық категория ретінде орныққан.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан (апробациясы) өтуі. Зерттеу жұмысының негізгі ғылыми нәтижелері мен тұжырымдары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда, сондай-ақ халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар материалдары жинақтарында жарияланды. Жалпы саны 6 ғылыми еңбек жарық көрді. Оның ішінде Scopus халықаралық деректер базасына енген журналда 1 ғылыми мақала жарияланды. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда 2 мақала жарық көрді. Халықаралық ғылыми конференция жинақтарында 3 мақала жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс анықтамалардан, кіріспеден, екі тараудан және қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшадан тұрады.